

O'QUV LUG'ATLARIDAN FOYDALANISH ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING O'QIB TUSHUNISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Ergasheva Tuyg'unoy Shavkatjon qizi,

*Buxoro davlat pedagogika instituti, Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va metodikasi kafedrası
katta o'qituvchisi, p.f.f.d.(PhD)*

Annotatsiya Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qib tushunish kompetensiyasini o'quv lug'atlaridan foydalanish asosida rivojlantirishning metodik mexanizmlarini takomillashtirish masalasi yoritilgan. Tadqiqotning dolzarbligi boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning matnni shunchaki o'qib chiqishi emas, balki undagi asosiy va ikkilamchi axborotni ajratishi, notanish so'zlarning ma'nosini kontekst asosida anglay olishi, lug'aviy birliklar o'rtasidagi semantik munosabatlarni aniqlashi, matn mazmunini izohlashi va xulosa chiqarishi zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotda o'quv lug'ati o'qib tushunish jarayonining yordamchi vositasi emas, balki matnni anglash strategiyalarini shakllantiruvchi metodik vosita sifatida talqin qilinadi. O'quv lug'atlari bilan ishlashning motivatsion-maqсадli, semantik-analitik, kommunikativ-amaliy va refleksiv-baholash mexanizmlari asosida metodik model ishlab chiqildi. "Matn – notanish birlik – lug'at – semantik tahlil – kontekst – savol/topshiriq – xulosa" algoritmi asosida mashqlar tizimi taklif etildi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, o'qib tushunish, o'qish savodxonligi, o'quv lug'ati, lug'at bilan ishlash, leksik kompetensiya, semantik tahlil, matn, metodik mexanizm, o'qish strategiyasi.

Аннотация В статье рассматривается проблема совершенствования методических механизмов развития компетенции читательского понимания учащихся начальных классов на основе использования учебных словарей. Актуальность исследования обусловлена необходимостью формирования у младших школьников не только навыков чтения текста, но и способности выделять основную и дополнительную информацию, понимать значение незнакомых слов в контексте, устанавливать семантические связи между языковыми единицами, интерпретировать содержание текста и делать выводы. Учебный словарь рассматривается не только как вспомогательный источник информации, но и как методическое средство формирования стратегий понимания текста. Разработана методическая модель, включающая мотивационно-целевой, семантико-аналитический, коммуникативно-практический и рефлексивно-оценочный механизмы. Предложен комплекс упражнений на основе алгоритма «текст – незнакомая единица – словарь – семантический анализ – контекст – вопрос/задание – вывод». Обосновано, что систематическое использование учебных словарей способствует развитию словарного запаса, пониманию содержания текста, анализу информации, формированию инференциальных выводов и способности выражать отношение к прочитанному.

Ключевые слова: начальное образование, читательское понимание, читательская грамотность, учебный словарь, работа со словарём, лексическая компетенция, семантический анализ, текст, методические механизмы, стратегии чтения.

Abstract This article examines the improvement of methodological mechanisms for developing primary school students' reading comprehension competence through the systematic use of educational dictionaries. The relevance of the study is determined by the need to develop not only basic reading skills but also students' ability to identify main and supporting information, understand unfamiliar words in context, establish semantic relationships between lexical units,

interpret textual meaning, and draw conclusions. An educational dictionary is considered not merely as a supplementary reference source but as a methodological tool for developing reading comprehension strategies. A methodological model consisting of motivational-target, semantic-analytical, communicative-practical, and reflective-evaluative mechanisms is proposed. A set of exercises based on the algorithm “text – unfamiliar unit – dictionary – semantic analysis – context – question/task – conclusion” is developed. The study argues that systematic dictionary use can contribute to vocabulary development, textual understanding, information analysis, inferential reasoning, and the ability to respond meaningfully to a text.

Keywords: primary education, reading comprehension, reading literacy, educational dictionary, dictionary use, lexical competence, semantic analysis, text, methodological mechanisms, reading strategies.

KIRISH. Boshlang‘ich ta‘limda o‘qish faoliyati o‘quvchining keyingi ta‘limiy muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy kompetensiyalardan biridir. O‘quvchi matnni texnik jihatdan ravon o‘qishi bilan bir qatorda, undagi axborotni anglay olishi, muhim ma‘lumotlarni ajratishi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashi, matnda bevosita ifodalanmagan ma‘nolarni kontekst asosida anglay olishi va o‘qilgan material yuzasidan xulosa chiqara olishi zarur.

O‘qib tushunish jarayoni bevosita o‘quvchining lug‘at boyligi bilan bog‘liq. Matnda uchraydigan notanish yoki kam qo‘llanadigan so‘zlar o‘quvchining umumiy mazmunni anglashiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli boshlang‘ich ta‘limda lug‘at bilan ishlashni o‘qish jarayonidan ajratib emas, balki matnni anglashning tarkibiy qismi sifatida tashkil etish metodik jihatdan muhimdir.

Xalqaro tadqiqotlarda ham lug‘at boyligi va o‘qib tushunish o‘rtasidagi munosabat alohida o‘rganilgan. O‘quvchining so‘z ma‘nosini anglash qobiliyati matn mazmunini qurish jarayoniga bevosita ta‘sir etadi. Lug‘atdan foydalanish esa notanish leksik birlikni mustaqil aniqlash va uning ma‘nosini tekshirish imkonini beradi.

Pedagogik leksikografiya sohasidagi tadqiqotlarda o‘quv lug‘atlari o‘quvchiga til birliklarining ma‘nosi, qo‘llanishi va shakli haqida ma‘lumot berish bilan bir qatorda, mustaqil o‘quv faoliyatini rivojlantirish vositasi sifatida ham qaraladi. Boshlang‘ich ta‘limda lug‘atdan foydalanish ko‘nikmalarini maxsus shakllantirish zarurligi ta‘kidlangan.

O‘zbekistonda boshlang‘ich ta‘lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish jarayonida o‘qish savodxonligi, matn bilan ishlash va o‘quvchining kommunikativ faolligini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, o‘quv lug‘atlarini o‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik tizimga integratsiya qilish dolzarb masalalardan biridir.

Tadqiqotning maqsadi

O‘quv lug‘atlaridan foydalanish asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishning metodik mexanizmlarini nazariy-metodik jihatdan asoslash va takomillashtirish.

Tadqiqot vazifalari

o‘qib tushunish kompetensiyasining boshlang‘ich ta‘limdagi mazmunini aniqlash;

- o‘quv lug‘atlarining o‘qib tushunish jarayonidagi didaktik imkoniyatlarini belgilash;
- o‘quv lug‘atlari bilan ishlashning metodik mexanizmlarini ishlab chiqish;
- matnni tushunish va lug‘atdan foydalanishni integratsiyalovchi mashqlar tizimini taklif etish;

- o‘quvchilarning o‘qib tushunish kompetensiyasini baholash mezonlarini aniqlash.

Tadqiqot obyekti

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish va matn bilan ishlash jarayoni.

Tadqiqot predmeti

O'quv lug'atlaridan foydalanish asosida o'qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishning metodik mazmuni, shakllari, usullari va vositalari.

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, darslik va o'quv lug'atlari mazmunini o'rganish, modellash, pedagogik diagnostika hamda metodik umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan, kommunikativ, integrativ va kontekstual yondashuvlar tashkil etdi.

O'qib tushunish kompetensiyasi quyidagi o'zaro bog'liq komponentlar asosida belgilandi:

1. Leksik-semantik komponent – matndagi so'z va iboralarning ma'nosini anglash.
2. Mazmuniy komponent – matnning asosiy va ikkilamchi mazmunini ajratish.
3. Analitik komponent – matndagi axborotlarni taqqoslash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash.
4. Inferensial komponent – matnda bevosita berilmagan ma'nolarni mavjud dalillar asosida anglash.
5. Kommunikativ komponent – o'qilgan matn yuzasidan fikr bildirish, savollarga javob berish va xulosa chiqarish.

6. Refleksiv komponent – o'zining matnni tushunish darajasini baholash.

O'quv lug'ati bilan ishlash ushbu komponentlarning bir nechtasini bir vaqtning o'zida rivojlantirish imkonini beradi.

Masalan, o'quvchi matnda uchragan "saxovat" so'zini tushunmasa, lug'atdan uning ma'nosini izlaydi. Keyin mazkur ma'noni matn konteksti bilan taqqoslaydi. Shundan so'ng "saxovat" so'ziga yaqin ma'noli birliklarni aniqlaydi va matn qahramonining xatti-harakatini mazkur so'z orqali izohlaydi. Natijada oddiy lug'aviy operatsiya matnni chuqurroq anglash vositasiga aylanadi.

Tadqiqotda o'quv lug'atidan foydalanishning quyidagi metodik algoritmi taklif etildi:

Matnni o'qish → notanish so'zni aniqlash → kontekst asosida taxmin qilish → lug'atdan tekshirish → ma'noni aniqlashtirish → matn kontekstiga qaytish → savol/topshiriqni bajarish → xulosa chiqarish.

Mazkur algoritmda muhim jihat — o'quvchiga notanish har bir so'zning ma'nosini darhol lug'atdan topishni buyurmaslikdir. Dastlab o'quvchi so'z ma'nosini kontekst asosida taxmin qilishi, keyin lug'at orqali o'z taxminini tekshirishi kerak. Bunday yondashuv o'quvchining semantik taxmin qilish va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Tadqiqot natijasida o'quv lug'atlaridan foydalanish asosida o'qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishning to'rt komponentli metodik modeli ishlab chiqildi.

1. Motivatsion-maqсадli mexanizm

Mazkur mexanizm o'quvchini matnni tushunish uchun lug'atdan foydalanishga tayyorlashga xizmat qiladi.

O'qituvchi dars boshida:

- matn mavzusi bo'yicha savol beradi;
- o'quvchilarning avvalgi bilimlarini faollashtiradi;
- matnda uchrashi mumkin bo'lgan muhim so'zlarga e'tibor qaratadi;
- "Bu so'zning ma'nosini matndan aniqlay olamizmi?" kabi muammoli vaziyat yaratadi.

Natijada lug'at o'quvchi uchun majburiy vosita emas, matnni tushunishga yordam beruvchi zarur vosita sifatida namoyon bo'ladi.

2. Semantik-analitik mexanizm

Bu mexanizm o'quvchining so'z ma'nosini aniqlashi va uni matn mazmuni bilan bog'lashini nazarda tutadi.

Masalan:

“Bahorda bog'lar yam-yashil libosga burkandi.”

O'quvchi “libos” so'zini bilmasligi mumkin. U avval gap mazmunidan so'zning ma'nosini taxmin qiladi. Keyin o'quv lug'atidan “libos” so'zining ma'nosini topadi va uni gapdagi qo'llanishi bilan taqqoslaydi.

Shundan keyin o'qituvchi quyidagi savollarni beradi:

- “Libos” so'zi gapda o'z ma'nosidami yoki ko'chma ma'nodami?
- “Bog'lar libosga burkandi” deganda qanday holat tasvirlangan?
- Muallif nima uchun aynan “libos” so'zidan foydalangan?

Bu topshiriqlar so'z ma'nosini bilishdan tashqari matnning obrazli mazmunini anglash imkonini beradi.

3. Kommunikativ-amaliy mexanizm

Ushbu mexanizmda lug'atdan topilgan so'zlar faol nutqqa kiritiladi.

Masalan, o'quvchiga “mehribon”, “g'amxo'r”, “saxovatli” so'zlari beriladi.

Topshiriqlar:

- so'zlarning ma'nosini lug'atdan aniqlang;
- qaysi so'zlar bir-biriga yaqin ma'noli ekanini toping;
- har bir so'z bilan gap tuzing;
- matn qahramoniga mos keladigan so'zni tanlang;
- tanlovingizni matndan dalil keltirib asoslang.

Bunday mashqlar lug'at bilan ishlashni o'qib tushunish va fikrni ifodalash bilan bog'laydi.

4. Refleksiv-baholash mexanizmi

Dars oxirida o'quvchi o'zining matnni tushunish faoliyatini baholaydi.

Masalan:

Savol Ha Qisman Yo'q

Notanish so'zlarni aniqlay oldim ☐

So'z ma'nosini kontekstdan taxmin qildim ☐

Lug'atdan kerakli ma'lumotni topdim ☐

Matnning asosiy mazmunini tushundim ☐

O'qilgan matn yuzasidan xulosa chiqardim ☐

Bunday refleksiya o'quvchida metakognitiv o'qish strategiyalarini shakllantirishga yordam beradi.

O'quv lug'atlari asosida mashqlar tizimi

O'qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirish uchun mashqlarni murakkablik darajasiga ko'ra to'rt guruhga ajratish mumkin.

Reproduktiv mashqlar

Bunda o'quvchi lug'atdan tayyor ma'lumotni topadi.

- “Berilgan so'zning ma'nosini lug'atdan toping.”
- “So'zning izohini o'qing va unga mos rasmni belgilang.”
- “Matndagi notanish so'zlarni lug'atdan toping.”

Analitik mashqlar

O'quvchi lug'aviy ma'lumotni matn bilan taqqoslaydi.

- “So'zning lug'atdagi ma'nosi bilan matndagi ma'nosini taqqoslang.”
- “Qaysi ma'no matn mazmuniga mos keladi?”

- “So‘zning o‘z va ko‘chma ma’nosini farqlang.”

Inferensial mashqlar

Bu mashqlar o‘qib tushunishning yuqori darajasini rivojlantirishga yo‘naltiriladi.

- “Matnda aytilmagan, ammo mazmundan kelib chiqadigan xulosani aniqlang.”
- “Qahramon nima sababdan bunday harakat qilgan?”
- “Matndagi qaysi so‘z qahramonning xarakterini anglashga yordam beradi?”

Kommunikativ-ijodiy mashqlar

- “Yangi o‘rgangan so‘zlaringizdan foydalanib matn tuzing.”
- “Matnga boshqa sarlavha qo‘ying va tanlovingizni izohlang.”
- “Matn qahramoniga tavsif bering.”
- “Matn mazmunidan kelib chiqib, o‘z fikringizni yozing.”

Shu tarzda o‘quv lug‘ati bilan ishlash so‘z ma’nosini aniqlashdan matnni interpretatsiya qilishgacha bo‘lgan murakkab jarayonni qamrab oladi.

O‘quv lug‘atlaridan foydalanish asosida o‘qib tushunishni rivojlantirishning muhim jihati shundaki, bunda lug‘at alohida, mustaqil o‘quv vositasi sifatida emas, balki matnni anglash jarayonining tarkibiy komponenti sifatida ishlatiladi.

An’anaviy o‘qish darslarida notanish so‘zlar ko‘pincha o‘qituvchi tomonidan izohlanadi. Bunday holatda o‘quvchi tayyor ma’lumotni qabul qiladi. O‘quv lug‘atiga asoslangan yondashuvda esa o‘quvchining o‘zi so‘z ustida ishlaydi. Bu jarayonda u:

muammoni aniqlaydi → taxmin qiladi → izlaydi → tekshiradi → taqqoslaydi → xulosa qiladi.

Demak, lug‘at bilan ishlashning o‘zi ham o‘qib tushunish strategiyasiga aylanadi.

Pedagogik leksikografiyaga oid xalqaro tadqiqotlarda lug‘atdan foydalanish strategiyalarini boshlang‘ich sinfdanoq shakllantirish muhimligi qayd etiladi. O‘quvchi lug‘at maqolasining tuzilishini, izohlarni, belgilarni va ma’lumotlarni qanday talqin qilishni bilishi kerak.

Bunda o‘qituvchining roli ham o‘zgaradi. U faqat so‘z ma’nosini tushuntiruvchi emas, balki o‘quvchini lug‘aviy izlanishga yo‘naltiruvchi metodist vazifasini bajaradi.

O‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishda o‘quv lug‘atlaridan foydalanishning quyidagi metodik afzalliklari aniqlandi:

Metodik imkoniyat Rivojlanadigan kompetensiya

So‘z ma’nosini mustaqil izlash Leksik kompetensiya

Kontekst va lug‘atni taqqoslash Semantik kompetensiya

Sinonim va antonimlarni aniqlash Lug‘aviy kompetensiya

Matn mazmunini izohlash O‘qib tushunish

Dalil asosida xulosa qilish Analitik kompetensiya

O‘qilgan matn yuzasidan fikr bildirish Kommunikativ kompetensiya

O‘z faoliyatini baholash Refleksiv kompetensiya

Shuningdek, o‘quv lug‘atlari o‘qish jarayonida differensial yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi. O‘qishda qiynalayotgan o‘quvchiga rasmlar bilan boyitilgan lug‘aviy materiallar berilishi mumkin. Yuqori darajadagi o‘quvchilarga esa ko‘p ma’noli so‘zlar, frazeologik birliklar, sinonimik qatorlar yoki kontekstual ma’no tahlili bilan bog‘liq topshiriqlar beriladi.

Elektron o‘quv lug‘atlari bu imkoniyatlarni yanada kengaytiradi. Audio talaffuz, rasm, animatsiya, interaktiv test va kontekstual misollar o‘quvchining turli kanallar orqali ma’lumotni qabul qilishini ta’minlashi mumkin.

Biroq lug‘atdan foydalanishda muhim metodik cheklovni hisobga olish lozim: o‘quvchini har bir notanish so‘z uchun lug‘atga murojaat qilishga o‘rgatish to‘g‘ri emas. Aks holda o‘qishning uzluksizligi buziladi. Avval kontekstual taxmin, keyin zarurat bo‘lsa lug‘at orqali tekshirish

strategiyasi samaraliroq hisoblanadi.

Shuning uchun metodik jihatdan quyidagi formula taklif etiladi:

Kontekst → taxmin → lugʻat → tekshirish → qayta oʻqish → xulosa.

Mazkur formula oʻquvchining mustaqil oʻqish faoliyatini rivojlantirish bilan bir qatorda, uning soʻz maʼnosini kontekstdan aniqlash, axborotni qayta ishlash va xulosa chiqarish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida oʻquv lugʻatlaridan foydalanish boshlangʻich sinf oʻquvchilarining oʻqib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishda samarali metodik vosita sifatida namoyon boʻlishi nazariy-metodik jihatdan asoslandi.

Oʻquv lugʻati bilan ishlashni matnni oʻqishdan alohida tashkil etish emas, balki matnni anglashning uzviy tarkibiy qismi sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotda taklif etilgan “matn – notanish birlik – kontekstual taxmin – lugʻat – semantik tahlil – savol/topshiriq – xulosa” algoritmi oʻquvchining lugʻat bilan ishlashini oʻqib tushunish faoliyati bilan integratsiyalash imkonini beradi.

Oʻquv lugʻatlaridan foydalanish:

- oʻquvchilarning faol lugʻat boyligini kengaytiradi;
- notanish soʻzlarni mustaqil anglash koʻnikmasini rivojlantiradi;
- matnning asosiy va ikkilamchi mazmunini farqlashga yordam beradi;
- semantik va sabab-oqibat aloqalarini aniqlashni kuchaytiradi;
- inferensial xulosa chiqarish koʻnikmasini shakllantiradi;
- oʻqilgan matn yuzasidan mustaqil fikr bildirish imkoniyatini oshiradi;
- oʻquvchining mustaqil taʼlim va metakognitiv koʻnikmalarini rivojlantiradi.

Shu sababli boshlangʻich sinf oʻqish darslarida oʻquv lugʻatlari bilan ishlashga moʻljallangan topshiriqlarni darslik mazmuni bilan tizimli ravishda integratsiyalash, lugʻatdan foydalanish strategiyalarini bosqichma-bosqich oʻrgatish va oʻquvchilarning oʻqib tushunish darajasini diagnostik mezonlar asosida baholash maqsadga muvofiq.

Kelgusidagi tadqiqotlarda mazkur metodik modelni 2–4-sinf oʻquvchilari ishtirokidagi tajriba-sinov ishlari orqali tekshirish, nazorat va tajriba guruhlarini natijalarini statistik tahlil qilish hamda oʻqib tushunish kompetensiyasining boshlangʻich, oʻrta va yuqori darajalarini aniqlash metodikasini ishlab chiqish ilmiy jihatdan muhim yoʻnalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qosimova K., Matchonov S., Gʻulomova X., Yoʻldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili oʻqitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.
2. Toʻxliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. Oʻzbek tili oʻqitish metodikasi. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
3. Mahmudov N. va boshqalar. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 jildlik. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.
4. Yoʻldoshev J.Gʻ., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2004.
5. Azizxoʻjayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2006.
6. Murodullayeva D.I. Methodology of Working on Dictionaries in Elementary School Textbooks. Western European Journal of Linguistics and Education, 2024, 2(6), 281–284.
7. Zerdeli S. Principles of Pedagogical Lexicography in the Primary Educational System: Teaching Dictionary Skills and Strategies to Primary School Students. Studia Philologica, 38(2),

69–82.

8. Sadvakas G.T., Omarova G.Zh., Abdykadyrov A.O. Methods for the Formation of Skills in Using Dictionaries by Primary School Students. Bulletin of Abai KazNPU. Series of Pedagogical Sciences, 2023, 77(1), 238–248.

9. Nation I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

10. Grabe W. Reading in a Second Language: Moving from Theory to Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

11. Duke N.K., Pearson P.D. Effective Practices for Developing Reading Comprehension. In: What Research Has to Say About Reading Instruction. – Newark: International Reading Association, 2002.

12. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.

13. Schmitt N. Vocabulary in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.